

Notes a l'entorn del pensament de Carl O. Sauer (1889-1975)

Mireia Belil, Isabel Clos

Una aproximació al pensament de Carl O. Sauer pot tenir actualment un doble interès, ja que representa, per una banda, una aportació a un tema poc conegut en la nostra tradició geogràfica i, per una altra, l'anàlisi d'una filosofia que pot estar molt relacionada amb certs corrents dels anys setanta (per exemple, la fenomenologia).

La concepció científica de Carl O. Sauer es desenvolupa dins el marc de l'anomenada geografia cultural. Als anys vint aquesta línia geogràfica es concreta als Estats Units a la Universitat de Califòrnia a Berkeley per l'acció personal de Sauer, i representa una reacció al corrent determinista en la geografia nord-americana.

Carl Ortwin Sauer neix a l'Estat de Missouri, el 1889, en una família de metodistes germànics. L'ambient religiós on creix el porta a valorar la naturalesa, la vida rural i els lligams dels diferents grups humans amb el seu territori. Una llarga estada a Alemanya li permet un ampli coneixement de la llengua, el pensament i la cultura germànics.

De nou als Estats Units ingressa a la Northwestern University (Illinois) per estudiar geologia, però poc després es trasllada a la Universitat de Xicago on segueix les classes del conegut geomorfòleg Rollin D. Salisbury. Sauer aprèn d'ell la importància del treball de camp en tot estudi de les formes terrestres. El 1923 se li encarrega l'organització del Departament de Geografia de la Universitat de Califòrnia a Berkeley. Aquí es desenvolupa una nova concepció, dins el món americà, de la relació grups humans-medi ambient, que sembla sorgida de l'observació de la realitat més que d'unes relacions abstractes preconcebudes. Els

contactes amb els ambients geogràfics europeus són constants a través dels professors visitants entre els quals destaquen O. Schmeider, G. Pfeifer, A. Penck, W. Panzer,...

Sauer dirigeix el departament fins a 1954, any en què s'encarrega de l'organització del simposium sobre el paper de l'home en la transformació de la superfície de la terra (*Man's Role in Changing the Face of the Earth*), celebrat a Princeton (New Jersey) el juny del 1955. Sauer segueix molt vinculat al que els altres geògrafs anomenen «l'escola de Berkeley» fins a la seva mort el juliol del 1975.

És en aquesta Universitat on es desenvolupa l'anomenada geografia cultural, terme que en els seus orígens representava l'estudi de com el medi natural havia influït en les societats humanes (CLAVAL, 1974). Després de la I Guerra Mundial el concepte pren un altre significat en la geografia alemanya. Passarge, i més tard d'altres, introdueixen el terme de geografia cultural en l'estudi dels paisatges culturals. Per l'ambigüitat del concepte alemany *Landschaft* (que vol dir paisatge i regió alhora) aquesta geografia dels paisatges era també una geografia de les regions (CLAVAL, 1974).

Als Estats Units Sauer recull aquestes idees matisant-les, però, com veurem més endavant. La seva posició està molt relacionada amb el rebuig de la geografia nord-americana del moment, carregada de concepcions deterministes i destinada a l'elaboració de descripcions generals de regions.

Al costat d'aquesta línia, a França es consolida als anys vint i trenta el corrent possibilista d'orientació regional que tenia per objectiu la delimitació d'una «regió» i la plasmació de la seva personalitat. És en aquest marc determinista nord-americà, i recuperant molts conceptes de la geografia europea, que s'inicia l'escola culturista centrada en Sauer, nou corrent que experimenta canvis sensibles en els anys següents.

Per analitzar el contingut del pensament de Carl O. Sauer, ens hem basat en els seus principals articles metodològics i hem intentat deduir-ne la definició de geografia, el mètode que utilitza i la seva posició davant dels problemes epistemològics ja tradicionals en aquesta ciència.

DEFINICIÓ DE LA GEOGRAFIA

Per Sauer totes les ciències, i sobretot la geografia, són fenomenològiques, és a dir, tenen per objectiu l'estudi de fenòmens i no la recerca d'un cos de lleis. La geografia cultural apareix com l'últim capítol de la geografia:

La geografia cultural és només un capítol en una geografia més àmplia, i sempre l'últim capítol (SAUER, 1931, p. 31).

i tracta la diferenciació espacial de la Terra deguda a l'Home:

La geografia esdevé aleshores aquella part del capítol últim o humà de la història de la Terra, que es refereix a la diferenciació espacial per part de l'Home (SAUER, 1925, p. 333).

Aquesta geografia estudia les formes de la cultura reflectides en el paisatge. L'home no n'és l'objectiu principal, però és important perquè són els seus actes els que queden impresos en la superfície de la terra. Cal analitzar el que l'home ha fet a la natura, sempre amb un enfocament de desenvolupament històric. És en aquest sentit que la geografia econòmica pot considerar-se la part actual de la geografia cultural.

La geografia cultural no és solament una descripció, sinó que busca les relacions espacials entre els fenòmens i el seu ordre, tenint en compte sempre el factor temps. Aquesta nova tendència de la geografia no és una invenció de Sauer, sinó que ell mateix diu que «la geografia moderna és l'expressió moderna de la més antiga geografia» (SAUER, 1925, p. 321). És per això que Sauer s'interessa per la tradició corològica i demostra la seva existència en la investigació geogràfica passada.

Aquests plantejaments, que apareixen a *The Morphology of Landscape* (1925) i que en part redueixen la geografia cultural als aspectes culturals perceptibles, evolucionen amb el temps, i en escrits metodològics posteriors trobem noves idees i matisos. Tenen gran importància els contactes de Sauer amb l'etnòleg Kroeber als anys trenta, ja que porten el geògraf a valorar la cultura que hi ha darrera d'un paisatge concret com a eina fonamental en l'explicació d'aquest paisatge. Aquesta posició es reflecteix clarament en l'escrit del 1931, *Cultural Geography*, que és una definició i justificació d'aquest nou corrent de la geografia nord-americana.

A *Foreword to Historical Geography* (1941) es plantegen sobretot les relacions entre la geografia humana i la història. En aquest article es demostra que les dues disciplines tracten el mateix problema, és a dir el creixement i canvi culturals, però amb diferents enfocaments.

La geografia humana, a diferència de la psicologia i la història, no té res a veure amb els individus, sinó només amb les institucions humanes i les cultures. Pot ser definida com el problema del *standort* o localització de les maneres de viure (SAUER 1941, p. 358).

La geografia humana s'entén com una geografia històrico-cultural, ja que només es pot comprendre la localització de les activitats amb el coneixement del funcionament de la cultura, i això només és possible amb la reconstrucció històrica.

Si l'objecte és definir i entendre les associacions humanes com a creixement en l'espai, hem de trobar com elles i les seves distribucions (emplaçaments) i les seves activitats (usos de la terra) han arribat a ser el que són (SAUER, 1941, p. 360).

Al 1956, a *The Education of a Geographer*¹, ja es dona una definició molt més lliure de la geografia.

L'aproximació geogràfica consisteix a pensar i veure què hi ha en el paisatge, què és el que tècnicament ha estat anomenat el contingut de la superfície de la terra (SAUER, 1956, p. 392).

Malgrat aquest intent de definició, Sauer considera que «un geògraf és qual-sevol amateur competent de qualsevol cosa que sigui geogràfica; mai no hem de desitjar ser menys que això» (SAUER, 1956, p. 394). Creu que el fet que la geografia no estigui ni definida ni delimitada és el que li ha permès de sobreviure com a ciència.

En una època d'un gran increment de coneixements i tècniques, quedem en certa mesura no delimitats i, he d'afegir, no reduïts a una disciplina específica. Això és la nostra naturalesa i el nostre destí, la nostra debilitat actual i la nostra força futura (SAUER, 1956, p. 396).

Dóna a la geografia un camp molt ampli on cadascú pugui treballar segons els seus propis interessos, i arriba a definir la geografia «per allò que els geògrafs han fet a tot arreu i en tots els temps» (SAUER, 1956, p. 402).

En vint-i-cinc anys Sauer passa d'una definició de la geografia que li permet de marcar distàncies amb les altres ciències i amb el determinisme, a un concepte molt més ampli i lliure que a la llarga permet d'integrar la geografia en una ciència de l'Home.

Seguint aquesta amplitud conceptual, el 1956 Sauer nega la validesa de qual-sevol especialització de la investigació geogràfica, i fins i tot s'oposa a l'existència de les branques que ell mateix havia definit dins de la geografia el 1925 (geografia general, regional, històrica i comercial). Aquesta posició concretada a *The Education of a Geographer* (1956) respon més a la voluntat de Sauer d'aparèixer com l'«enfant terrible» davant la gran especialització de la ciència als Estats Units, que a una imatge real dels treballs culturalistes, ja que en realitat Sauer i els seus seguidors també s'especialitzen, concretament en l'estudi de cultures primitives i de grups reduïts.

¹ N'hi ha una traducció a la Universitat Autònoma de Barcelona, feta el 1970.

L'OBJECTE I EL CAMP DE LA GEOGRAFIA

Es pot dir que els tres objectius principals de la geografia cultural són la localització i distribució de les formes de vida sobre la superfície terrestre, la comprensió de la diferenciació de la Terra segons les diverses cultures, i l'establiment d'un sistema crític que englobi la fenomenologia del paisatge per tal de captar tota la varietat i significat de les diferents parts del globus.

Es considera que l'objecte d'estudi és l'anàlisi del paisatge cultural, tenint en compte que aquest és un residu i que cal explicar, doncs, els paisatges anteriors. Seguint els geògrafs alemanys, per paisatge s'entén l'apariència d'una àrea, no una zona com a entitat delimitada.

El paisatge cultural és «aquella forma terrestre en què el procés de modelatge no s'entén només com a físic» (SAUER, 1925, p. 321); és el resultat de la interacció entre una comunitat humana donada i unes circumstàncies naturals; és, en definitiva, la marca dels treballs de l'home sobre una àrea. Aquests treballs no vénen determinats pel medi físic (com diuen els deterministes) ni són el resultat de la lliure elecció de l'home davant les possibilitats que el medi ambient ofereix (com diuen els possibilistes). És la cultura la que determina la utilització del medi per part de l'home, fet que planteja el paper de la tècnica en la civilització.

El paisatge cultural és vist com una unitat orgànica que comprèn terra i vida, en funció l'una de l'altra. És la generalització derivada de l'observació d'escenes individuals. Cal distingir entre paisatge cultural, entès com el modelatge d'unes formes físiques segons una cultura, i àrea cultural, com a espai homogeni definit per certs trets culturals. L'estudi geogràfic ha de tenir en compte que tot paisatge cultural s'ha format sobre un paisatge natural inicial, que és la suma dels recursos físics que l'home té a la seva disposició en una àrea. La reconstrucció d'aquest paisatge natural, tenint en compte les diferents cultures que s'hi han succeït, és una de les finalitats de la investigació geogràfica. La geografia cultural és en gran part una disciplina erudita que atrau perquè intenta explicar les successions d'adaptació d'una societat al seu medi, però en cap moment no permet la previsió.

El paisatge natural ha de ser conegut per la totalitat de les seves formes. Segons Sauer hi ha uns factors (geognòsia, climatologia i vegetació) que actuen amb el temps i donen lloc a unes formes (sòl, clima, recursos minerals...). L'àrea física és fonamental per a qualsevol estudi geogràfic, ja que proporciona els materials amb els quals l'home construeix la seva cultura, però no és la finalitat en si mateixa.

L'àrea que s'estudia (el paisatge cultural) inclou, a més de les formes superficials (roques, sòls, costes...), l'expressió de la cultura humana. Seguint Brunhes, al geògraf no li interessa allò de l'home que no queda marcat sobre el territori.

Però cal tenir en compte que aquestes marques són percebudes de manera diferent per cada geògraf, que les tria segons els seus propis interessos. És la cultura la que actua sobre el paisatge natural. Aquest últim dona unes possibilitats entre les quals l'home tria, però no segons una «millor adaptació» (maximització de rendiments), sinó segons l'apreciació particular que li dona la seva cultura.

El camp de la geografia és el paisatge. «La geografia assumeix la responsabilitat de l'estudi d'àrees perquè hi ha una curiositat sobre aquest tema. El fet que cada nen sàpiga que la geografia li dona informació sobre els diferents països és suficient per a establir la validesa d'aquesta definició» (SAUER, 1925, p. 316).

La geografia no és una ciència de la Terra, ja que aquesta és impossible de realitzar. Seguint Hettner, es considera que el coneixement del paisatge és l'únic que pot donar-li validesa.

EL MÈTODE DE LA GEOGRAFIA

La finalitat de la geografia cultural és l'estudi d'una àrea com un tot, entès com a forma, estructura, funció, posició en un sistema i el seu desenvolupament i canvi. A diferència dels geògrafs francesos, no es tracta d'una àrea ben delimitada ni s'estudien els elements constitutius per separat.

L'aproximació metodològica que Sauer proposa per a aquest estudi canvia amb el temps. El 1925, defensa el mètode morfològic, mètode inductiu i empíric basat en els tres postulats de la morfologia: hi ha una estructura unitària amb unes formes; hi ha formes homòlogues en estructures diferents; i els elements estructurals poden ser posats en sèries de desenvolupament, és a dir, pot haver-hi una anàlisi de seqüències. Aquest enfocament demostra la influència de l'escola de geomorfologia de Xicago on Sauer va estudiar.

El mètode morfològic és un sistema evident que capta l'organització estructural de la realitat i actua a través de l'observació, la descripció i la comparació. L'observació és essencial per a la recollida de dades, però cap ciència no pot quedar-se al nivell de la percepció. La comparació, procedent de Ritter, és un pas necessari des del moment en què el paisatge és vist com una variació possible d'una forma més genèrica a la que es compara. En aquest punt els treballs de Sauer s'allunyen dels estudis regionals francesos que defineixen una regió per la seva individualitat.

El 1925 sembla que Sauer defensa la descripció basada en una classificació i un esquema.

No ens referim aquí a la geografia com un art. Com una ciència ha d'acceptar qualsevol mitjà per a la regimentació de les seves dades (SAUER, 1925, p. 331).

Trenta anys més tard, Sauer inclou un element subjectiu en la geografia: en la descripció dels paisatges cal tenir en compte l'apreciació estètica encara que porti a l'especulació filosòfica. La geografia és alhora una ciència i un art. És art en tant que requereix una sensibilitat especial, una aptitud característica per arribar a captar el detall; i és ciència en tant que intenta explicar i interpretar aquestes diferències i similituds.

La geografia no és una ciència nomotètica, ja que no pretén arribar a lleis ni teories sinó a la constatació de les formes impreses per l'home en el paisatge i a la seva localització i canvi. L'estudi de formes i no d'àrees aproxima els culturals més a Brunhes que no pas als regionalistes francesos. El 1925 Sauer defensa la geografia sistemàtica, encara que no nomotètica, davant de la geografia idiosincràtica francesa. Els estudis distribuicionals són els que responen millor a aquest enfocament perquè són alhora descriptius, analítics i dinàmics.

La geografia apareix com a disciplina analítica en tant que es dedica a l'estudi dels detalls, i com a disciplina sintètica en tant que és el punt de convergència de moltes altres ciències. Aquest dualisme, l'ús de la comparació, l'element subjectiu, la diversitat dels temes i de l'origen dels geògrafs i la inexistència d'un camp i d'un mètode d'estudi concrets, separen la geografia de les altres ciències. Podríem veure en tot això un element de la tendència excepcionalista?

TÈCNIQUES D'ESTUDI

Per a realitzar un estudi geogràfic Sauer dóna una sèrie de tècniques de les quals destacariem dues: l'ús del mapa i el treball de camp.

El mapa és per Sauer una associació de terra i vida. És un instrument indispensable per un geògraf fins al punt que una de les seves característiques és que «li agradin els mapes i pensi a través d'ells» (SAUER, 1956, p. 391). Són bàsicament mapes de localització dels fenòmens, mapes senzills sense gran nombre de variables.

El treball de camp és l'altra tècnica indispensable per a conèixer les formes, tant les presents com les passades. Aquesta posició és, en part, una herència de la seva estada a la Universitat de Xicago. El treball de camp representa un contacte directe amb la realitat, una experiència personal que permet captar detalls que poden ser importants. El geògraf ha de ser viatger, no turista; ha de viatjar lentament per tal de poder apreciar realment tot el contingut de l'àrea que està estudiant.

També s'utilitzen en l'anàlisi geogràfica alguns aparells propis de la geografia física i algunes estadístiques. Aquestes són, però, molt senzilles ja que a Sauer no li interessaven els quantitius. Considera que fan servir i creen massa noves tècni-

ques que els allunyen del treball productiu, entenent per productiu interessant. D'altra banda, cal tenir en compte que molts dels elements de la geografia cultural no són quantificables. La intuïció, encara que no s'expliciti, és per Sauer un dels factors que determinen l'evolució d'un treball culturalista.

Per últim cal dir que Sauer considera important tenir presents els treballs i els enfocaments d'altres disciplines. El geògraf ha de ser interdisciplinari. El científic de frontera és el que fa avançar una ciència perquè aporta nous enfocaments i temes.

Necessitem, sobretot, més treballadors que els agradi i siguin capaços de viure a les fronteres (SAUER 1956, p. 399).

La tendència a la interdisciplina sembla que doni unes grans possibilitats d'actuació a la geografia, però en realitat li nega camps concrets com ara la planificació, ja que marca distàncies molt clares amb totes aquelles ciències que s'ocupen de l'anàlisi de l'espai actual, dels sistemes espacials de funcionament del món. La geografia cultural de Sauer s'acosta cada cop més a l'antropologia, l'etnologia, la història... i tendeix a allunyar-se de ciències com ara l'economia, la sociologia...

Falten encara dos elements que permeten definir un geògraf. Per una banda, és important el coneixement de la història del pensament geogràfic com a font d'inspiració i de problemes. Per una altra, i tenint en compte la importància de l'element subjectiu a l'hora de comprendre i analitzar un paisatge, el geògraf ha de tenir una sensibilitat especial que, segons Sauer, s'ha de posseir de naixement. «El geògraf neix i es fa» (SAUER 1956, p. 389).

ELS PRINCIPALS PROBLEMES DE LA GEOGRAFIA COM A CIÈNCIA

En aquest apartat tractarem els problemes relacionats amb la definició de la geografia com a ciència unitària, sistemàtica i determinista.

Sauer considera que la geografia no pot ser una ciència unitària, ja que

...normalment es designen com a geografia tres camps diferents d'investigació: 1) estudi de la Terra com a medi dels processos físics, o la part geofísica de la ciència cosmològica; 2) estudi de les formes de vida relacionades amb el seu entorn físic, o una part de la biofísica que tracta els tropismes; 3) estudi de la diferenciació espacial o d'hàbitat de la Terra, o corologia. En aquests tres camps hi ha un cert acord quant als fenòmens, però poc quant a les relacions. S'ha d'escollir entre els tres; difícilment poden ésser consolidats en una sola disciplina (SAUER 1925, p. 316).

L'autor critica la geografia determinista que troba el principi d'unificació de la disciplina en la relació causal entre els fenòmens. No està d'acord en la geografia com a ciència unitària, però, per altra part, no accepta la diferenciació entre geografia humana i geografia física. Només creu en la geografia quan inclou l'element humà, tal i com cita en les paraules de Vidal de la Blache:

La geografia humana no es pot oposar a una geografia en què s'exclougui l'element humà. Aquesta no existeix més que en la ment d'uns pocs especialistes exclusivistes (SAUER 1925, p. 325).

De totes maneres Sauer reconeix que la geografia física ha de ser la introducció de tota investigació corològica. En escrits posteriors la revaloritza com a aportadora de mètodes d'estudi i d'observació.

Davant el concepte de geografia regional francesa, Sauer tendeix a seguir a Brunhes cap a una aproximació sistemàtica. Malgrat que la geografia cultural estudia, igual que en el cas francès, un paisatge concret, «la definició de paisatge com a element singular, no-organitzat i no-relacionat no té valor científic» (SAUER 1925, p. 323). La geografia no ha de ser idiogràfica, no ha de ser només la descripció de l'individual com a tal. Considera que la geografia regional (no solament la francesa, sinó també la que es practicava als Estats Units) és una simple descripció que no planteja problemes. L'enfocament regional és descriptiu sense ser analític i deixa de banda els elements dinàmics. Apareixen en aquesta crítica dues de les aportacions més importants de l'escola culturalista a la geografia: el valor donat als processos de difusió (com a influència directa de Hahn i Ratzel) i la introducció del nou enfocament *developmental*, històricodinàmic.

Seguint a Sauer, la geografia regional només té sentit com a estudi d'àrees culturals. La cultura s'avalua en termes d'allò que els ocupants han fet sobre la terra que posseeixen. L'objectiu d'aquesta geografia és comprendre el mode de vida d'un grup particular. Per aconseguir-ho, convé un coneixement exhaustiu de la cultura objecte d'estudi, que només és possible amb els anys. Un treball de geografia regional pot ser una meta final del geògraf, però no un primer objectiu ni l'entorn acadèmic en el qual s'ha de formar.

No accepto la noció que cada geògraf hagi d'estar relacionat amb la síntesi regional. La ineptament anomenada doctrina holística em deixa fred; ha produït compilacions allà on necessitàvem investigacions (SAUER 1956, p. 395).

Veiem, doncs, que no solament nega la validesa dels estudis regionals en la seva finalitat de delimitació d'una zona:

No és desitjable ni necessari considerar la totalitat d'una regió com a base d'un estudi geogràfic (SAUER 1956, p. 395);

sinó també en l'enfocament holístic en què s'inclouen. Si se segueix aquesta línia la geografia es converteix en una ciència de síntesi dependent de moltes altres. Només en la geografia històrica és necessari l'estudi d'una regió per tal de conèixer en profunditat la cultura passada. Però la regió no s'entén, com en la geografia francesa com a àrea delimitada i amb personalitat pròpia, sinó que es tracta simplement d'una zona d'estudi.

Tot i les objeccions que es poden fer a la geografia regional, Sauer creu que una de les finalitats de la geografia ha de ser la comprensió comparativa regional, és a dir, la comparació de com diferents cultures han donat lloc a diferents paisatges en diferents zones d'estudi.

La crítica de Sauer al determinisme es basa sobretot en qüestions metodològiques:

... cap camp científic no pot expressar-se per una relació causal concreta;

... a la investigació ambientalista li falta una classificació de dades com a camp d'estudi; no hi ha selecció de fenòmens sinó només de relacions, i una ciència que no té categories d'objectes per estudiar té, segons Hettner, una existència parasitària;

— no té un mètode que pugui reclamar com a propi, i les explicacions especials són difícils d'evitar, pel fet que l'èxit recau en la demostració de l'adaptació al medi (SAUER 1931, p. 31).

No es pot explicar l'home com a conseqüència del medi natural, ja que aquest quasi mai no existeix com a tal. Més que per la influència del medi sobre l'home, Sauer s'interessa pel que l'home fa sobre el medi:

En aquest país el tema que la geografia és l'estudi de l'entorn natural ha dominat l'actual generació. S'ha arribat a dir a l'estranger que aquesta és la definició americana de geografia. El primer terme era «control ambiental». Això va ser reemplaçat per «resposta», «influència», «ajustament» o altres paraules que no canvien el sentit, però que substitueixen la xocant declaració de control per un terme més cautelós. Totes aquestes posicions són mecanicistes. D'alguna manera esperen mesurar la força que l'entorn físic exerceix sobre l'home. El paisatge com a tal no té interès per a ells, sinó solament les marques culturals on es pot trobar una connexió causal amb l'entorn físic (SAUER 1925, p. 348).

Sauer i l'escola culturalista que el segueix plantegen la geografia com a ciència que estudia el paisatge en les seves dues components física i humana, sense

cap preocupació per la delimitació regional, només interessats per l'expressió espacial de la cultura humana.

Els estudis culturalistes analitzen una cultura entesa com un tot diferent de les que l'envolten. En cap moment no es té en compte l'existència de fronteres polítiques ni la importància de les decisions polítiques sobre cultures petites. En l'estudi dels grups culturals no es considera la divisió en classes socials, que a vegades pot ser més significativa que els trets unificadors d'una cultura. Tampoc no es pot oblidar que tota cultura està immersa en un sistema mundial on es donen uns processos d'homogeneïtzació progressiva lligats al desenvolupament tecnològic. Els culturalistes estudien característiques internes dels grups culturals, deixant sovint de banda la influència i la importància de les cultures externes. Se centren en grups reduïts, primitius i sovint històrics. La geografia cultural esdevé un entremig entre la història natural (analitza la seqüència de formes terrestres en una àrea concreta) i la història cultural (segueix el procés d'adaptació d'un grup concret a un territori determinat).

Sauer inicia als Estats Units un nou corrent geogràfic que introdueix, d'una banda, la importància de l'experiència personal i el contacte directe amb l'àrea d'estudi, i rebutja per altra part la idea del determinisme de la natura sobre les societats humanes. Aquesta nova línia d'investigació geogràfica queda en segon terme en l'època en què es desenvolupa l'escola teorètico-quantitativa, però les seves idees principals són recuperades posteriorment per alguns dels corrents historicistes que sorgeixen els anys setanta.

BIBLIOGRAFIA

- BLAUT, J.M., 1980 «A Radical Critique of Cultural Geography», *Antipode*, vol. 12, n° 2, pp. 25-29.
- CLAVAL, P., 1974, *Evolución de la geografía Humana*, Oikos-Tau.
- GADE, D.W., 1976, «L'optique culturelle de la géographie américaine», *Annales de Géographie*, pp. 672-693.
- LEIGHLY, J., 1965, «Introduction», a LEIGHLY, J. (ed.), *Land and Life. A Selection from the Writings of Carl O. Sauer*, University of California Press, Berkeley i Los Angeles, pp. 1-8
- LEIGHLY, J., 1978, «Carl Ortwin Sauer 1889-1975», a: *Geographer's Bibliographic Studies*, Freeman, T.W. Pinchemel, Ph (eds.), vol. 2, Londres, Mansell, pp. 99-107.
- PARSONS, J.J., 1976, «Carl Ortwin Sauer 1889-1975», *Geographical Review*, pp. 83-89.
- SAUER, C.O., 1925, «The Morphology of Landscape», a: LEIGHLY, J. (ed.), 1965: *Land and Life. A Selection from the Writings of Carl O. Sauer*, University of California Press, pp. 315-350.

- SAUER, C.O., 1931, «Cultural Geography», a: WAGNER, P.L. i MIKESELL, M.W. (eds.), *Readings in Cultural Geography*, The University of Chicago Press, 1962, pp. 30-34. (Traducción castellana a GÓMEZ MENDOZA *et al.*, *El pensamiento geográfico*, Madrid, Ariel, 1982).
- , 1941: «Foreword to Historical Geography», a: LEIGHLY, J. (ed.), 1965, *Land and Life. A Selection from the Writings of Carl O. Sauer*, University of California Press, pp. 351-379.
- , 1956, «The Agency of Man on the Earth», a: THOMAS, W.L. (ed.), *Man's Role in Changing the Face of the Earth*, University of Chicago Press, 1956, pp. 49-60.
- , 1956, «The Education of a Geographer», a: LEIGHLY, J. (ed.), 1965, *Land and Life. A Selection from the Writings of Carl O. Sauer*, University of California Press, pp. 389-404.
- WAGNER, P.L. i MIKESELL, M.W., 1962, «The themes of Cultural Geography», a: WAGNER, P.L. i MIKESELL, M.W., 1962, *Readings in Cultural Geography*, The University of Chicago Press, pp. 1-24.